

МЕЛЬНИЧУК ІРИНА ЯРОСЛАВІВНА

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ПІДЛІТКІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ У СІЛЬСЬКИХ ТА МІСЬКИХ ШКОЛАХ

У статті визначено основні наукові підходи до вивчення «Я-концепції», здійснено аналіз психологічних особливостей її розвитку у підлітковому віці. Розглянуто зміст і структуру, психологічні чинники та механізми розвитку «Я-концепції» підлітків. Наведено емпіричні результати дослідження структурних компонентів «Я-концепції» у підлітків, які навчаються у сільських і міських школах. Проаналізовано особливості когнітивного, емоційно-оцінного, поведінкового компонентів «Я-концепції» підлітків сільської та міської школи, здійснено їх порівняльний аналіз. Виявлено, що показники когнітивного та поведінкового компонентів «Я-концепції» у підлітків, які навчаються у міській школі, розвинуті на більш високому рівні, ніж у підлітків сільської школи. У показниках емоційно-оцінного компоненту «Я-концепції» у підлітків сільської та міської школи не було виявлено статистично-значущої різниці.

Ключові слова: *самосвідомість; самоствавлення; «Я-концепція» підлітків міських і сільських шкіл; когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий компоненти.*

Постановка проблеми. Розвиток «Я-концепції» є однією з найактуальніших проблем сьогодення. Це обумовлено тим, що вчення про свідомість і самосвідомість становить методологічну основу розв'язання не тільки багатьох найважливіших теоретичних питань, але і практичних завдань у зв'язку з формуванням життєвої позиції підростаючої особистості. Результатом самопізнання є динамічна система уявлень людини про себе – «Я-концепція», яка не просто визначає те, що собою представляє людина, але й те, що вона про себе думає, як ставиться до себе та можливості свого розвитку в майбутньому. У зв'язку з цим, особливо важливим є питання дослідження особливостей розвитку «Я-концепції» у підлітковому віці, коли відбувається активний розвиток самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Я-концепція» є динамічною системою усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень особистості про власне «Я» у поєднанні з емоційно-забарвленою оцінкою та поведінковою реакцією, чинником яких виступають уявлення про себе та їх оцінка.

Проаналізуємо основні наукові підходи до дослідження «Я-концепції». На думку одного з перших дослідників «Я-концепції»

У. Джеймса, можна виокремити пізнавальне «Я» і емпіричне «Я», що становить зміст свідомості. На думку вченого, «Я-концепція» має наступні складники: духовне «Я», фізичне «Я», соціальне «Я», чисте «Я» (екзистенцію).

Відповідно до теорії Е. Еріксона «Я-концепція» формується через призму Его-ідентичності, криза якої особливо загострюється саме у підлітковий період. К. Роджерс, підкреслюючи самосприйняття у формуванні «Я-концепції», акцентує увагу на взаємодії особистості з соціальним середовищем. Учений репрезентує «Я-концепцію» у вигляді ієрархічної структури, на вершині якої знаходиться глобальна «Я-концепція», яка включає індивідуальну самосвідомість або сукупність установок індивіда спрямованих на себе [3, с.67]. Самоустановка включає три модальності: реальне «Я» (установки, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої здібності, ролі, статус); дзеркальне «Я» (уявлення індивіда про те, як його сприймають інші); ідеальне «Я» (уявлення індивіда про те, яким би він мав бути).

Отже, у психологічних дослідженнях особливостей «Я-концепції», виокремлюють три її аспекти: реальну сутність індивіда, його самооцінку і можливість розвитку в майбутньому.

У нашому дослідженні ми вслід за Р. Бернсом розуміємо «Я-концепцію» як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, узгоджених з його оцінкою, тобто як складну структуровану картину, що існує в свідомості індивіда самотійною фігурою, котра синтезує як власне «Я», так і безліч взаємовідносин «Я» в минулому, теперішньому і майбутньому [1, с. 21].

У вітчизняній психології проблема «Я-концепції» розроблялася в руслі досліджень становлення самосвідомості особистості (Б.Г. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Рубінштейн, В. Столін, Н. Чеснокова), особливостей самооцінки та її взаємозв'язку з оцінками оточуючих (М. Боришевський, І. Кон, Є. Савонько).

Як засвідчує проведений нами аналіз психологічної літератури, до структури «Я-концепції» входять такі компоненти: когнітивна складова («Я-образ»); емоційно-оцінна складова (самооцінка, самоставлення, самоповага, тривожність тощо); поведінкова складова (саморегуляція та самоконтроль у поведінковій діяльності). У складі «Я-концепції» виокремлюються такі основні модальності: реальне «Я», ідеальне «Я», дзеркальне «Я», що містять соціальні, фізичні, емоційні та інтелектуальні характеристики. Основними механізмами формування «Я-образу» виступають: аналіз власного внутрішнього світу, порівняння себе з іншими, приписування бажаних якостей, привласнення думки інших про себе, аналіз власних вчинків.

Психологи, які вивчали особливості розвитку «Я-концепції» у підлітковому віці [2; 4] вказують на те, що у цей період активно формується самосвідомість, виробляється власна незалежна система

критеріїв самооцінювання та самовідносин, розвиваються здібності проникнення у свій внутрішній світ. Проте лише наприкінці підліткового віку уявлення про себе стають більш стійкими і утворюють цілісну систему – «Я-концепцію».

Не зважаючи на велику кількість наукових досліджень розвитку «Я-концепції» у різному віці, у сучасній психологічній науці недостатньо вивченими є особливості «Я-концепції» підлітків, які навчаються у сільських і міських школах, не здійснено їх порівняльний аналіз.

У зв'язку з цим, **метою статті є:** здійснення порівняльного аналізу особливостей когнітивного, емоційно-оцінного, поведінкового компонентів «Я-концепції» підлітків сільської та міської школи.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети нами було підібрано пакет діагностичних методик, за допомогою яких було проведено дослідження психологічних особливостей «Я-концепції» підлітків сільської та міської школи.

Для діагностики когнітивного компоненту «Я-концепції» ми використали методику «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда, яка дозволила виявити те, як підлітки сприймають себе, з ким (чим) себе ідентифікують. Досліджуваним пропонувалося відповісти на запитання «Хто Я?» і дати 20 різноманітних відповідей, які б відображали уявлення про себе. Результати проведення методики «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда доповнили відповіді респондентів на поставлене нами запитання «Ким ти себе вважаєш?» Із запропонованих їм варіантів відповідей, у яких відображалися конвенціональні ролі за сімейною атрибуцією, віковими критеріями, за приналежністю до певної соціальної спільноти, за окремим видом діяльності, за національною, а також релігійною приналежністю, їм пропонувалося вибрати ті атрибутивні категорії, з якими вони себе ідентифікують.

Для дослідження емоційно-оцінного компоненту «Я-концепції» було застосовано діагностичну методику Дембо-Рубінштейна, яка полягає на безпосередньому оцінюванні респондентами низки особистісних якостей, таких як здібності, характер, авторитет серед однолітків, зовнішність та впевненість у собі. У контексті емоційно-оцінного компоненту школярів ми використали «Шкалу самоповаги» Розенберга і «Тест-опитувальник самоствавлення» (В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва). Також була використана методика «Вивчення особливостей Я-концепції» Е. Пірса та Д. Харріса.

У дослідженні брали участь 96 учнів середніх класів Катеринівської ЗШ I-III ступенів та НВО «Спеціалізований загальноосвітній навчальний заклад I ступеня «Гармонія» – гімназія імені Тараса Шевченка» м. Кропивницький.

Результати діагностування особистісної ідентифікації за методикою «Хто Я?» Куна та Макпартленда показали, що у підлітків,

які навчаються у міській школі, переважає ідентифікація з прагненням виявити атрибути свого внутрішнього світу. Для них, на першому плані, знаходяться ідентифікації із особистісними якостями, на другому місці – ідентифікації, пов'язані із інтересами та захопленнями та на третьому місці – формування власного майбутнього, професія, освіта.

Дослідження особливостей особистісної ідентифікації у підлітків сільської школи, дозволяють зробити висновок про їх тенденцію до ідентифікації з прагненням виявити атрибути свого внутрішнього світу. Для учнів середньої ланки сільської школи на першому плані знаходяться ідентифікації, які пов'язані із особистісними якостями, на другому місці – із інтересами, професією та на третьому – з формуванням власного майбутнього, захопленнями, освітою.

Отже, при порівнянні особливостей особистісної ідентифікації у підлітків, які навчаються у міській школі та у підлітків, які навчаються у сільській школі суттєвих відмінностей не було виявлено.

При порівнянні отриманих даних, за критерієм «соціальної ідентифікації», ми виявили, що підлітки надають перевагу схожому упорядкуванню характеристик. Зокрема, у підлітків, які навчаються у міській і сільській школі на першому місці знаходяться ідентифікація з представниками своєї статі, ролями, які відповідають статевій приналежності, соціальний статус, навчальний статус у школі, вікова група: «я майбутня жінка», «учень» тощо. Дані ідентифікаційні характеристики визначають усвідомлення своєї значущості у суспільному житті.

Отже, отримані результати дозволяють зробити висновок, що підлітки керуються знаннями про власні вартості, близьких людей, загальнолюдські вартості. Знання про норми моралі та поведінки вони вдало використовують у процесі самоідентифікації. Окремо хочемо зазначити, що досліджувані нами учні сільської школи надали більше варіантів відповідей на запитання методики, ніж учні міської школи.

Дослідження особливостей емоційно-оцінного компоненту «Я-концепції» підлітків міської школи за допомогою методики «Дослідження самооцінки» Дембо-Рубінштейна показало, що неадекватно завищений рівень самооцінки спостерігається у 16% респондентів, у 8% досліджуваних спостерігається завищений рівень, у 56% опитаних – адекватний рівень самооцінки, у 20% опитаних було виявлено занижений рівень самооцінки.

Отримані результати за вищевказаною методикою в учнів сільської школи засвідчили про те, що 4% підлітків мають неадекватно завищену самооцінку, 12% – завищену самооцінку, 64% опитаних – адекватну самооцінку, у 20% досліджуваних спостерігається занижена самооцінка.

Отже, у переважної більшості підлітків, сільської та міської школи, спостерігається тенденція до адекватної самооцінки, що свідчить про здатність співвідносити свої можливості і досягнення, критичне ставлення до себе, прагнення реально сприймати власні невдачі та успіхи, намагання ставити перед собою досяжні цілі. У досліджуваних обох шкіл було виявлено однакову кількість досліджуваних (20%), для яких характерна занижена самооцінка, що характеризує їх як таких, що не ставлять перед собою важкодосяжних цілей, обмежуються вирішенням повсякденних завдань, занадто критичні до себе. Низька самооцінка свідчить про негативне ставлення до себе, відчуття власної неповноцінності, невпевненості у власних силах.

На основі неадекватно завищеної самооцінки (16% міських учнів та 4% сільських учнів) виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ власної особистості і можливостей, своєї цінності для навколишніх, для загальної справи. При цьому може спотворюватися сприйняття реальної дійсності, ставлення до неї стає емоційним.

Дослідження емоційно-оцінного компонента Я-концепції підлітків за методикою «Шкала самоповаги» Розенберга показало, що в обстежуваних підлітків спостерігається тенденція до самоповаги. Серед 48% опитаних учнів, які навчаються у сільській школі, було виявлено тенденцію до самоповаги, але в 52% учнів було виявлено тенденцію до самоприниження. В учнів, які навчаються у міській школі, провідне місце займає тенденція до самоповаги (68%) і у 32% підлітків спостерігається тенденція до самоприниження. Отже, результати діагностування засвідчили, що у досліджуваних учнів міської школи переважає самоповага, тоді ж як в учнів сільської школи – самоприниження.

Слід зазначити, що низький рівень самоповаги зумовлює для індивіда неадекватність у значущих для нього сферах, схильність до самообману, боязнь правди, домінування мотивації самоствердження й високий розвиток багатьох форм психологічного захисту.

Дослідження емоційно-оцінного та поведінкового компоненту «Я-концепції» підлітків за методикою «Тест - опитувальник самоставлення» (В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва) показали, що у підлітків, які навчаються у сільській школі, спостерігаються високі показники за шкалою «самозвинувачення» та низькі за шкалами – «відкритість», «самовпевненість», «дзеркальне Я», «самоцінність», «самоприйняття», «самоприв'язаність» та «конфліктність». У підлітків, які навчаються в міській школі, було виявлено високий рівень розвитку за шкалами: «самовпевненість», «самоприйняття», «самоприв'язаність». У підлітків міської школи було виявлено низький рівень за шкалами «відкритість», «самовпевненість», «дзеркальне Я», «самоцінність», «конфліктність»,

«самозвинувачення». За шкалою «самокерівництво» для підлітків обох шкіл характерна залежна позиція від інших людей і обставин, низька активність і саморегуляція.

Отже, отримані результати діагностування дозволяють нам зробити висновок, що підлітки сільської школи, порівняно з міськими учнями, більш схильні до самозвинувачення, важко сприймають свої невдачі, невпевнені у собі, сумніваються у цінності власної особистості, схильні до внутрішньої конфліктності, проте мають бажання змінити власне життя, прагнуть удосконалити власні риси. Підлітки, які навчаються у міській школі сприймають себе, як самостійних, відкритих до нового досвіду, впевнених у цінності власної особистості, проте, в той же час, мають внутрішні конфлікти.

Результати психологічного діагностування за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» Е. Пірса, Д. Харріса і А. М. Прихожана допомогли дослідити Я-концепцію підлітків за такими факторами як: поведінка; ситуація в школі; тривожність; щастя і задоволення; положення в сім'ї.

Дослідження поведінкового компоненту Я-концепції за фактором «поведінка» засвідчило те, що більшість підлітків сільської школи (52%) розглядають свою поведінку як таку, що не відповідає вимогам дорослих і характеризується негативним ставленням до вимог. А у підлітків, які навчаються у міській школі (56%), було виявлено схильність реалістично ставитись до своєї поведінки.

За фактором «ситуація в школі» більшість підлітків з обох шкіл, мають нейтральне відношення до школи. Проте, у 40% досліджуваних учнів сільської школи, ситуація у школі є сприймається як несприятлива, вона викликає негатив, тривогу, сум. Ця частина учнів потребує уваги та більш детального дослідження причин негативного сприймання шкільних ситуацій. З іншого боку, 32% підлітків міської школи, позитивно сприймають шкільні ситуації.

Аналізуючи результати за фактором «тривожність» ми можемо констатувати, що більшість досліджуваних підлітків сільської (40%) та міської (56%) шкіл мають середній рівень тривожності. Високий рівень тривожності було виявлено у 36% досліджуваних сільських дітей та у 28% міських дітей.

За фактором «щастя і задоволення» більшість учнів в обох школах реалістично відносяться до життєвих ситуацій. Однак 4% учнів, які навчаються у сільській школі та 32% учнів, які навчаються у міській школі повністю задоволені своїм життям. Незадоволені життєвою ситуацією – 36% сільських та 8% міських учнів. Отже, на основі отриманих результатів, ми можемо стверджувати, що досліджувані учні міської школи в цілому почувають себе більш щасливими і задоволеними життям у порівнянні з учнями сільської школи.

Особливу увагу слід звернути на результати за фактором «положення у сім'ї», оскільки серед досліджуваних підлітків, які

навчаються у сільській школі не було виявлено жодного учня, який був би повністю задоволений своєю сімейною ситуацією, а також 36% учнів даної школи мають низький ступінь задоволення сімейними обставинами. На нашу думку, це пов'язано з тим, що більшість з них є дітьми з неповних сімей, а деякі сім'ї є неблагополучними. Тоді як міські учні схильні сприймати свої сімейні стосунки як благополучні. Зокрема було виявлено 36% досліджуваних підлітків, які повністю задоволені своїми стосунками в сім'ї.

Отже, проаналізувавши результати за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» можна сказати, що учні, які навчаються у міській школі мають більш високі показники за всіма факторами у порівнянні з учнями сільської школи. Зокрема, вони більш реалістично ставляться до своєї поведінки; схильні позитивно сприймати ситуації в школі та задоволені своїми сімейними обставинами; мають менший рівень тривожності, почувають себе більш щасливими і задоволеними.

Для кореляційного аналізу про відмінність двох незалежних вибірок (учнів сільської та міської шкіл) ми використали «Критерій ϕ^* - кутове перетворення Фішера». При порівнянні результатів дослідження когнітивного компоненту Я-концепції в обох школах критерій ϕ^* становить 1,66, що свідчить про те, що учні міської школи мають більш ґрунтовні уявлення про себе, ніж учні сільської школи.

Під час кореляційного аналізу емоційно-оцінного компоненту Я-концепції було встановлено, що $\phi^*=1,53$, що вказує на те, що рівень формування ставлення до себе, діяльності є майже однаковий, як в учнів сільської, так і в учнів міської шкіл, тобто статистично-значущих відмінностей не спостерігається.

Порівнюючи результати дослідження поведінкового компоненту «Я-концепції» в обох школах, ми з'ясували, що критерій ϕ^* становить 1,66, що свідчить про те, що в учнів міської школи більш розвинута саморегуляція та самоконтроль в поведінковій діяльності, ніж в учнів сільської школи.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного діагностування та кореляційного аналізу можна зробити висновки, що показники когнітивного компоненту «Я-концепції» у підлітків, які навчаються у міській школі розвинутий на більш високому рівні, ніж у підлітків сільської школи. Вищевказаний висновок співвідноситься з результатами, отриманими при дослідженні поведінкового компоненту «Я-концепції». Проте у показниках емоційно-оцінного компоненту «Я-концепції» у підлітків сільської і міської школи не було виявлено статистично значущої різниці.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідницької роботи вбачаємо у виявленні взаємозв'язку «Я-концепції» з іншими індивідуально-психологічними особливостями особистості.

Список використаної літератури:

1. Бернс Р. Я-концепция и воспитание / Р. Бернс – М., 1989 – 169 с.
2. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / І. С. Булах – Київ, 2004. – 42 с.
3. Роджерс К.Р. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии: тексты / под ред. Гальперина П.Я. – М., 1986. – С. 200–232.
4. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
5. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин – М.: ВЛАДОС, 1998. – 508 с.

References:

1. Berns R. Ya-kontseptsyia y vospytanye / R. Berns – M., 1989 – 169 s.
2. Bulakh I.S. Psykholohichni osnovy osobystisnoho zrostannia pidlitkiv: avtoref. dys ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.07 / I. S. Bulakh – Kyiv, 2004. – 42 s.
3. Rodzhers K.R. K nauke o lychnosty / K. Rodzhers // Ystoryia zarubezhnoi psykholohyy: teksty / pod red. Halperyna P.Ia. – M., 1986. – S. 200–232.
4. Stolyn V.V. Samosoznanye lychnosty / V.V. Stolyn – M.: Yzd-vo MNU, 1983. – 284 s.
5. Shevandryn N.Y. Psykhodyahnostyka, korrektsyia y razvytye lychnosty / N.Y. Shevandryn – M.: VLADOS, 1998. – 508 s.

Мельничук И.Я.

Психологические особенности «Я-концепции» подростков, которые учатся в сельских и городских школах

В статье определены основные научные подходы к изучению «Я-концепции», осуществлен анализ психологических особенностей ее развития в подростковом возрасте. Рассмотрено содержание и структура, психологические факторы и механизмы развития «Я-концепции» подростков. Приведены эмпирические результаты исследования структурных компонентов «Я-концепции» у подростков, которые научатся в сельских и городских школах. Проанализированы особенности когнитивного, эмоционально-оценочного, поведенческого компонентов «Я-концепции» подростков сельской и городской школы, осуществлен их сравнительный анализ. Выявлено, что показатели когнитивного и поведенческого компонентов «Я-концепции» у подростков, которые учатся в городской школе, развиты на более высоком уровне, чем у подростков сельской школы. В показателях эмоционально-оценочного компонента «Я-концепции» у подростков сельской и городской школы не было выявлено статистически-значимой разницы.

Ключевые слова: самосознание; самоотношение; «Я-концепция» подростков городских и сельских школ; когнитивный, эмоционально-оценочный, поведенческий компоненты.

Melnychuk I.Y.

Psychological peculiarities of «Self-concept» of the adolescents who study in village and city schools

The author defined basic scientific approaches to studying «Self-concept», accomplished the analysis of psychological characteristics of its development in adolescence. The content and structure, psychological courses and mechanisms of development of «Self-concept» in adolescence are considered. The empirical research results of «Self-concept» of the adolescents who study in village and city schools are given. The features of cognitive, emotional-appreciable, behavioral components of «Self-concept» of the village and city schools adolescents are analyzed, their comparative analysis is accomplished. It is revealed that the indicators of cognitive and behavioral components of «Self-concept» of the adolescents who study in city schools are developed on the higher level than of the village school students. City school students perceive themselves as independent, opened to new experience, confident in value of their own personality, but at the same time have inner conflicts. Village school adolescents, in comparison with city students, are more inclined to self-blame, it is hard for them to comprehend their failures. They are uncertain in themselves, doubt in values of their own personality, are inclined to the inner conflicts, but they desire to change their own life and intend to self-improve. The indicators of emotional-appreciable component of «Self-concept» of the adolescents of village and city schools did not reveal statistically-significant difference which appears in aptitude to adequate self-esteem, ability to relate their failures and success, attempt to set reasonable goals.

Key words: *self-consciousness; self-attitude; «Self-concept» of the adolescents of the city and village schools; cognitive, emotional-appreciable, behavioral components*